

UOT: 1 (091).

KBT: 60.03

MJ № 147

I dünya müharibəsi illərində erməni hərbi hissələrinin Türkiyəyə qarşı fəaliyyəti

Ramilə Dadaşova*

Abstrakt. Birinci Dünya müharibəsi illərində Rusiya İstanbula, onun ətrafındakı boğazlara, Şərqi Anadoluya yiyələnmək, Türkiyəni zəiflətmək, Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək üçün erməni silahlı dəstələrinin fəaliyyətindən istifadə etmiş, Türkiyə daxilində yaşayan ermənilərin hökumətə qarşı qiyamlar etməsini təşkil etmişdir. Rusiya hakim dairələri ermənilərdən istifadə etmək üçün “erməni məsələsi”ni ortaya atırdılar. Ermənilər müharibədə Van, Bitlis, Tigranakert, Ərzurum, Xarberd və Sebastiya, həmçinin Klikianın daxil olduğu ərazilərin Türkiyədən alınaraq özlərinin erməni dövlətini yaratmaq, “erməni məsələsi” ni həll etmək məqsədilə iştirak edirdilər. Əslində isə Rusiya, Fransa, İngiltərə müstəqil erməni dövlətinin qurulması üçün çalışmır, Türkiyəyə ermənilərin əli ilə zərbə vurmağa çalışırdılar.

I Dünya müharibəsində erməni hərbi hissələrinin iştirakı səviyyəsini belə səciyyələndirmək olar: 1. Erməni drujinalarının yaradılması 2. Müntəzəm batalyonların və piyada alaylarının yaradılması və milli korpusun formalaşması.

Erməni drujinalarının yaradılmasında Hnçak, Daşnaksütyun təşkilatları fəal iştirak edirdilər. Daşnaklar türk əhalini məhv etmək məqsədilə 40 min adam səfərbər etmişdilər. Onlarla xumba yaratmışdılar. Drujinalara Andranik Ozanyan, Dro, Amazasp, Keri, Xeço, Vardan və digər terrorçular komandanlıq edirdilər. 4 istiqamətdə hərəkət etməsi nəzərdə tutulan erməni xüsusi drujinaları erməni əhalisinin daha çox məskunlaşdığı istiqamətlərdə fəaliyyət göstərməli idilər. Bu dörd drujina bütün vacib əməliyyatlarda- Sarıqamışdan Ərzuruma qədər türklərə qarşı döyüşdülər. Eyni zamanda rus ordusu və ermənilər yerli əhalinin türk hökumətinə qarşı üsyanını təşkil etdilər.

Fransa, İngiltərə, ABŞ ordusunda 50 min erməni vuruşurdu. 1916-cı ilin noyabr ayında Fransa ordusunda ermənilərdən ibarət Şərqi legionu yaradıldı. 1918-ci il noyabrın 15-də Şərqi legionu Erməni legionu adlandı. Erməni legionuna daxil olan ermənilərin sayı 4000-ə çatmışdı.

---

* Siyasi elmlər doktoru, dosent;

AMEA-nın Qafqazşünaslıq İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini; Bakı, Azərbaycan

e-mail: dadashova.ramila@rambler.ru

<https://orcid.org/0000-0002-2376-5941>

Məqaləyə istinad: Dadaşova, R. [2022]. I dünya müharibəsi illərində erməni hərbi hissələrinin türkiyəyə qarşı fəaliyyəti. “Metafizika” jurnalı, 5 (4), səh.140-158.

Məqalənin tarixçəsi:

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 02.06.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 27.07.2021

Çapa qəbul edilmişdir: 14.10.2022

1916-cı ilin əvvəllərində drujinaların orduya tabe edilməsi və onların əsasında erməni piyada batalyonlarının təşkili barədə elan edildi. Ayrıca erməni korpusunun yaradılması 1917-ci ilin dekabr ayının sonlarında başladı. 1917-ci ilin 8 erməni atıcı alayı yaradıldı. Adları çəkilən bu 8 alaydan iki erməni atıcı diviziyası, Qərb ermənilərindən ibarət Andranikin xüsusi diviziyası, Cənubi Qafqaz ərazisində Qərb ermənilərindən ibarət olan 3 piyada briqadası, Yerevanda bir neçə partizan dəstəsi, İqdir partizan piyada, həmçinin Partizan atlı alayı, Tiflisdə Zeytun atlı alayı yaradıldı.

Hazırda Ermənistan “erməni soyqırımı” kimi yalan iddiasını tez-tez dünya dövlətlərinin parlamentlərində gündəmə gətirir, bu yalanın təsdiq edilməsinə çalışır. Bu araşdırma I Dünya müharibəsi zamanı ermənilərin Osmanlı dövlətinə qarşı xəyanətini və həmçinin türk soyqırımları törətdiklərini sübut edir.

Açar sözlər: Birinci Dünya müharibəsi, Osmanlı imperiyası, Rusiya, erməni hərbi hissələri, erməni legionu, erməni alayları.

1.Giriş

Birinci Dünya müharibəsi illərində Rusiya İstanbula, onun ətrafındakı boğazlara, Şərqi Anadoluya yiyələnmək, Türkiyəni zəiflətmək, Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək üçün erməni silahlı dəstələrinin fəaliyyətindən istifadə etmiş, Türkiyə daxilində yaşayan ermənilərin hökumətə qarşı qiyamlar etməsini təşkil etmişdir. I Dünya müharibəsi illərində Rusiya ordusunda 300 min erməni vuruşurdu. Eyni zamanda Erməni Milli Şurası Çar Rusiyası ilə ermənilərin könüllü dəstələrinin yaradılması barədə razılaşmışdılar. Rusiya hakim dairələri ermənilərdən istifadə etmək üçün “erməni məsələsi”ni ortaya atırdılar. Ermənilər müharibədə Van, Bitlis, Tiqranakert, Ərzurum, Xarberd və Sebastiya, həmçinin Klikiyanın daxil olduğu ərazilərin Türkiyədən alınaraq özlərinin erməni dövlətini yaratmaq, “erməni məsələsi” ni həll etmək məqsədilə iştirak edirdilər. Rusiya ermənilərə “Böyük Ermənistan” yaratmaqda kömək edəcəyini vəd edərək Osmanlı hakimiyyətinə qarşı mübarizə aparmaq üçün erməni drujinalarının yaradılmasını təşkil edir, onları yeni silahlarla silahlandırır, ölkə içərisində silahlı üsyanlar təşkil edirdi. Əslində isə Rusiya, Fransa, İngiltərə müstəqil erməni dövlətinin qurulması üçün çalışmır, Türkiyəyə ermənilərin əli ilə zərbə vurmağa çalışırdılar. Nəticədə erməni hərbi dəstələri Birinci Dünya müharibəsi illərində Şərqi Anadoluda və Qafqazda dinc müsəlman əhalisinə qarşı görünməmiş cinayətlər törətdilər.

2.Erməni drujinalarının yaradılması və fəaliyyət istiqamətləri

Erməni silahlı dəstələri, daşnakların idarə etdiyi Erməni Milli Şurası tərəfindən, Rusiyanın razılığı ilə müharibənin ilk günlərindən etibarən təşkil edilməyə başladı. Drujinalarda əsasən Rusiyada, Türkiyədə yaşayan ermənilər toplaşdılar (9, s.405). Erməni drujinalarının təşkili, silahlandırılması Qafqazda ermənilər və digər xalqlar arasında qarşıdurmalar yaratdı. Dünya müharibəsi başlayanda türklərdən “qisas almaq” əhval-ruhiyyəsi ilə alışan ermənilər müharibədə iştirak etmək üçün hər tərəfdən Qafqaza axışmağa başladılar. Ermənilərin rus ordusuna cəlb edilməsində Qafqaz ordu qərargahının ali baş komandanı İ.İ.Vorontsov-Daşkovun böyük rolu

olmuşdur. Yerli erməni ictimai xadimləri Qafqazda hakimiyyətdə olan insanlarla, o cümlədən qraf İ.İ. Vorontsov-Daşkov ilə əlaqə yaratdılar və ondan hər bir zaman əmr gözləyirdilər. Sonralar Vorontsov-Daşkov xəstə olduğu və hakimiyyəti heç kəsə vermək istəmədiyi üçün Qafqazı onun həyat yoldaşı qrafınyə Vorontsova-Daşkova idarə edirdi. O, ermənipərəst idi, ermənilər arasında göstərdiyi xidmətlərə görə nüfuz qazanmışdı (9, s.405-407).

Ermənilər müharibə başlayan kimi öz iddialarını həyata keçirmək üçün bundan istifadə etdilər. Bütün ermənilərin katolikosu imperator hökumətinə müraciət edərək Türkiyənin islahatların aparılması barədə öz öhdəliklərini yerinə yetirmədiyini bildirdi və ermənilərin Türkiyə ilə müharibə vəziyyətində hər cür fəaliyyət göstərməyə hazır olduqları barədə qubernatora məlumat verdi (11, s.120). A. Zakaryan I Dünya müharibəsində ermənilərin iştirakı səviyyəsini 3 əsas dövrə bölür:

1. Ermənilərin üsyanı və könüllü drujinaların yaradılması;
2. Müntəzəm batalyonların və piyada alaylarının yaradılması və milli korpusun formalaşması;
3. Ruslar çıxdıqdan sonra erməni ordusunun Qars, Yerevan və Bakıda türklərlə son döyüşləri (15, s.117).

Qafqaz qərargahında general Mışlayevski, hofmeister Peter, Qafqaz hərbi qərargah rəisi general Yudenic, Tiflis yepiskopu Mesrop, şəhər başçısı A.İ.Xatisov, Erməni mərkəzi komitəsinin sədri S.S.Arutyunov və doktor Y.X.Zavriyevin iştirakı ilə keçirilən iclasda 4 istiqamətdə hərəkət etməsi nəzərdə tutulan erməni xüsusi drujinalarının (xumbaların) yaradılması barədə təklif edildi. Drujinalar erməni əhalisinin daha çox məskunlaşdığı istiqamətlərdə fəaliyyət göstərməli idilər. Drujinaların təşkilini Erməni Milli Şurası öz öhdəliyinə götürdü. İclasda drujinaları təşkil etmək üçün maddi və mənəvi dəstək verməyi vəd edən nümayəndələr Tiflisə dəvət olundular (11, s.121). Türkiyə parlamentinin üzvü Qaregin Pasturmacyanın (Qaro) və Türkiyədə yaşayan erməni kütləsinin könüllülər kimi drujinalarda iştirakı Türkiyəni qəzəbləndirdi. Haqlı olaraq belə fikir yarandı ki, ermənilər Türkiyəyə qarşı müharibə elan ediblər. Türkiyə ermənilərdən Salmasta nümayəndə göndərərək Andranikin yürüşünün dayandırılmasını tələb etdikdə ermənilər bildirdilər ki, artıq gecdir və onlar xaricdən olan hərəkətin qarşısını almaq gücündə deyillər (11, s.122). Beləliklə, ermənilər Türkiyəyə zərbə vurmaq və öz xülyalarını həyata keçirmək üçün Qafqaz ordusunun tərkibində drujinalarını yaratdılar. 1914-cü il sentyabrın əvvəllərində könüllülərin drujinalara yazılması elan edildi və həmin andan əsasən Türkiyədə olan ermənilər drujinalara yazılmağa başladılar. A. O. Arutyunyan yazır ki, müxtəlif səbəblərə görə hərbiyə çağırılmayan ermənilər bir neçə könüllü drujina yaratdılar. Onların üzvlərinin sayını müxtəlif cür göstərirlər. Bəzi müəlliflər 4500-6000, bəziləri isə 9000 göstərirlər (3, s.296-297). Rus ordusunda, Qərb və Qafqaz cəbhəsində 300 min erməni vuruşurdu (3, s. 296). Cənubi Qafqaz, Şimali Qafqaz, Rostov və Don, Krım, Bessarabiya, Xəzər ətrafı və Türkistan, Rumıniya və Bolqarıstan, Misir və Amerikadan ermənilər drujinalara yazılmaq üçün Tiflisə gəlirdilər. Drujinaların təşkili və təchizat problemləri Erməni Milli Şurası tərəfindən həyata keçirilirdi. Ermənişünas C.Kirakosyan öz tədqiqatlarında erməni hərbi

dəstələrinin yaranması xəbərinin dünyaya səpələnmiş ermənilərin sevinclə qarşıladıklarını və dəstə-dəstə ermənilərin “Bolqarıstandan, Rumıniyadan, Misirdən, uzaq Amerikadan gələrək” bu hərbi dəstələrə yazıldıklarını göstərirdi (11, s.67). Erməni əhalisinin göstərdiyi bu fəallığı Rusiya arxivlərində saxlanılan sənədlər də sübut edir (11, s.78).

1914-cü il oktyabrın ikinci yarısına qədər yaradılan 4 erməni drujinası hücumla hazır vəziyyətdə idilər. 1-ci drujina İran-Başkala-Van, 2-ci drujina İqdır-Bayazid-Bepkri-Van, 3-cü drujina Kaqızman- Alaşkert- Manazkert-Bitlis, 4-cü drujina Sarıqamış- Qars- Orzan- Kepri- Key- Ərzurum istiqamətlərində hərəkət etməli idilər (3, s.299). 1-ci drujinada 1200, 2-cidə 382, 3-cüdə 430, 4-cüdə 470 erməni var idi. 600 erməni isə ehtiyatda saxlanmışdı. Erməni drujinalarının başında tanınmış döyüşçülər və terroristlər dayanmışdılar. İran-Başkala-Van istiqamətində hərəkət edən 1-ci drujinaya Sasun üsyanının rəhbərlərindən biri kimi tanınan, bütün ömrü boyu türklərlə düşmənçilik edən Andranik Ozanyan başçılıq edirdi. O, 1912-ci ildə başlayan Balkan müharibəsində bir çox erməni döyüşçüləri ilə birlikdə Türkiyəyə qarşı vuruşmuşdu. Andranik bolqar qiyamçı Milan Demyanov ilə görüşdü və onun yardımı ilə bir neçə yüz döyüşçüdən ibarət olan erməni dəstəsini yaratdı (4, s.19). Andranikin drujinası oktyabrın 23-də Culfadan Xoya daxil oldu, F.Nazarbekovun diviziyasında Təbriz, Sofyan, Xoy döyüşlərində fəal iştirak etdi (3, s.299). 1915-ci il aprel ayında Andranikin dəstəsi Dilmanda 700 nəfəri qətlə yetirdi. Arçavax, Əhlət, Datvan rayonlarında döyüşlərdən sonra 4-cü Qafqaz korpusunun generalı Oqanovski Bitlisi almaq üçün Andranikə təxminən 500 kazak, hərbi sursat, o cümlədən 2 pulemyot vermişdi (3, s.300). 1916-cı il mart ayında Andranikin dəstəsi F.Nazarbekovun diviziyasında Muş-Bitlis istiqamətində vuruşmada iştirak etdi, aprel ayında general Abasiyevin tabeliyində 1-ci olaraq Bitlisə çatdı (3, s.299). Drujinada müxtəlif siyasi proseslərdə iştirak edən bir çox insanlar var idi, lakin Vorontsov-Daşkov onlara qarşı hər cür istintaq hərəkətlərini dayandırmağı əmr etdi (5, s.104, 107.) Bundan əlavə, Daşnaksütun təşkilatının daha əvvəl tutulmuş bir sıra üzvləri könüllü heyət yaratmaq üçün sərbəst buraxılmışdılar (5, s.32-33). 1-ci drujina noyabr ayından dekabrın 18-dək Kotur, Saray, Asurlinin alınmasında iştirak etdi. Andranikin Türkiyənin şərqində olduğu bütün müddət ərzində, başçılıq etdiyi silahlı erməni dəstələri buradakı türk və kürd əhalisinin kütləvi qətləri ilə məşğul olurdular. 1917-ci il Fevral inqilabından sonra Qafqazdakı rus ordusu tədricən dağılmağa başlayır. Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən ermənilər, öz silahlı dəstələrini gücləndirir, çar ordusundan qalmış silah və sursatı mənimsəyirdilər. Bu zaman başsız qalmış Rusiyanın Qafqaz ordusunun komandanlığı Andranikə general-mayor rütbəsi verir. Andranik Qafqazdakı bolşeviklərlə, Stepan Şaumyan və digərləri ilə əməkdaşlıq edir. Zəngəzurda Andranikin rəhbərlik etdiyi silahlı dəstələr azərbaycanlı kəndlərini dağıtmaqla məşğul idilər. Bu kəndlərin əhalisi kütləvi şəkildə öldürülür, diri-diri yandırılır, qılıncdan keçirilirdilər.

İqdır-Bayazid-Bepkri-Van istiqamətində hərəkət edən 2-ci drujinaya Rusiya təəbəliyində olan erməni Dro (Drastamat Kanayan) komandanlıq edirdi, bu drujina general Nikalayevə tabe idi. Daşnaksütunçu Qareqin Njde Dronun başçılıq etdiyi

erməni könüllü dəstəsinin komandir müavini təyin olunur. Bu drujina oktyabrın 24-də İqdırdan Tapariz keçidinə irəlilədi. Tapariz aşırımının alınmasında fəal iştirak etdi. Vana çatanda drujina general Abasiyevin tabeliyinə keçdi. Drujina Alaşkert döyüşlərində fərqləndi. 1915-ci il may-iyun aylarında Şatax, Moks rayonlarında türklərə qarşı hücum etdi (3, s.301).

Kaqızman-Alaşkert-Manazkert-Bitlis istiqamətində hərəkət edən 3-cü drujinaya Türkiyə təbəəliyində olan erməni Amazasp komandanlıq edirdi, bu drujina general Prjevalskinin briqadasına tabe idi. 3-cü drujina Axtin aşırımından Alaşkert vadisinə doğru irəlilədi. Sonra istiqaməti dəyişərək Pasin vadisinə, oktyabrın 21-də isə Baskala daxil oldu, noyabrın 4-də Dəlibabada oldu (3, s.301). Noyabrın 6-da 3-cü drujina polkovnik Kulebyakinə tabe oldu və Yazçı-Xəlil rayonunda kəşfiyyata göndərildi. Sonra Sarıqamışda qırğınlara zəmin yaradan Endek-Tık-Daq-Pinoduz-Ordın istiqamətində hərəkət edərək Kəpənək kəndini tutdular. Drujina Van döyüşlərində iştirak etdi, Xizanın alınmasında fərqləndi (3, s.301). Ərzurum, Trapezund, Ərzincan, Bitlis, Adilcevaz, Əhlət, Datvan, Muş və Xizanın alınmasında, Sarıqamış döyüşlərində 3-cü drujina öz fəallığı ilə fərqləndi (3, s.308-309).

Sarıqamış-Qars-Orzan-Kepri-Key-Ərzurum istiqamətlərində hərəkət edən 4-cü drujinaya köhnə çeteçi Keri komandanlıq edirdi. Bu drujina Sarıqamışdan Axveran və Xoşaba daxil oldu (11, s.123). Bu drujinalar yerli ermənilərlə birlikdə türklərin qırğını təşkil etdilər. 4-cü erməni drujinasının komandiri Keri döyüşlərdə soyuqqanlılığı ilə hətta təcrübəli kazakları belə təəccübləndirirdi (7, s.88). Bu drujina rus ordusunun Sarıqamış-Merdenek istiqamətində çıxarılmasında, 1915-ci il may-iyun aylarında Vastan, Zevan və Sorbun alınmasında canfəşanlıq etdi (3, s.302).

Bu dörd drujina bütün vacib əməliyyatlarda – Sarıqamışdan Ərzuruma qədər döyüşdülər (3, s.301-303). Müharibənin gedişində digər erməni drujinaları da yaradıldı. Basilaya yazır ki, silahlı drujinaların beşi Daşnaksütyun partiyasının üzvləri, altıncısı isə Hınçak partiyasının üzvlərindən təşkil olunmuşdu (5, s.107). 1914-cü il avqustun 9-da Voronsov-Daşkov Nazirlər Sovetinə bildirdi ki, Rusiya üçün çətin bir zamanda Qafqaz erməniləri Tiflisdə qubernatorların və mənim müşayiətim ilə böyük vətənpərvərlik əhval-ruhiyyəsi ilə səfərbər olunur və hərbi hissələrə daxil olurlar. Ancaq çağırılan ermənilər qərb sərhədlərinə göndərmələrindən təəssüflənirlər. Onlar Türkiyəyə getmək istəyirlər (3, s.294). 1915-ci il yanvar ayında biri Vardanın, digəri Avçaryanın komandanlığı altında drujinalar yaradıldı və Erməni milli şurasının qərarı ilə aprel ayında 2, 3 və 4-cü drujinalar Vardanın drujinasına qatıldı və beləliklə “Araratyan zoraxumb” milli ordusu yarandı (3, s.304). Buradan drujina cəbhəyə yollandı. Vardanın ordusu Bəyazid istiqamətində dəstənin komandiri olan general Nikolayevə tabe idi. Nikolayev Vardana Van istiqamətində hücum etməyi əmr verdi. Onun dəstəsi Berkri-Kale, Kamrış-Şami, Canik və d. Döyüşlərdə fəal iştirak etdilər. Erməni drujinaları öz həmtayfalarını müdafiə etmək üçün Eçmiadzindən İqdıra qədər getdilər. 1915-ci ilin qışında Canik şəhərində 8000-dən çox erməni türklərlə

mübarizədə 2 ay ərzində canfəşanlıqla döyüşdülər (3, s. 305). Mayın 5-də Xeço, onun ardınca Vardanın dəstəsi Vana daxil oldu (3, s.307). 1915-ci il may ayında artıq 9 erməni drujinası yaradılmışdı (3, s.303). Van döyüşlərindən sonra general Oqanovskinin əmri ilə erməni drujinaları hamısı general-leytenant Truxinin dəstəsinə tabe oldular və Van ətrafında döyüşlərdə iştirak etdilər (3, s.307). Ermənilər Van və Muşda, həmçinin Xekkiyari vilayətində Rusiyaya əhəmiyyətli olan vacib mövqeləri tutdular (9, s.364).

Erməni drujinalarının yaradılmasında Hnçak, Daşnaksütyun təşkilatları fəal iştirak edirdilər. 1915-ci ilin fevral ayınadək Hnçak təşkilatının tövsiyəsi ilə Türkiyə ilə müharibədə iştirak etmək üçün 800-1000 nəfər erməni Kipr səfirliyinə müraciət etdi (3, s.297). Misirdə səfir olan Smirnov fevralın 22-də Petroqrada teleqram vuraraq bildirdi ki, Hnçak təşkilatının erməni komitəsi Fransadan, Amerikadan və digər ölkələrdən 800-1000 erməninin Rusiyanın Qafqaz ordusunda könüllü kimi iştirak etməsini təmin etmək üçün onlara maddi yardım ayırmağı xahiş edirlər (3, s.297). ABŞ səfiri və Rusiya Xarici İşlər Nazirliyi arasında ermənilərin ABŞ-dan Qafqaz cəbhəsinə göndərilməsi barədə yazışmalar oldu (3, s.298). Muşdan olan M.Popduxtun başçılığı ilə Hnçak təşkilatından olan ermənilərin birinci qrupu ABŞ-dan martın 22-də çıxdı, Arxangelskə gələrək, oradan Qafqaz cəbhəsinə yollandılar. İkinci qrup mayın 10-da A.Mnaçakyanın, üçüncü qrup noyabrın 21-də S.Şaqenin komandanlığı altında Qafqaz cəbhəsinə yollandılar (3, s.298). Daşnaklar türk əhalini məhv etmək məqsədilə 40 min adam səfərbər etmişdilər. Onlarla xumba yaratmışdılar. Digər bir erməni mənbəsində göstərilir ki, 1915-ci ilin sonlarına doğru 6 min nəfərdən ibarət 7 könüllü erməni dəstələri yaradıldı. Fransa, İngiltərə, ABŞ ordusunda daha 50 min erməni vuruşurdu. 1916-cı ilin noyabr ayında Fransa ordusunda ermənilərdən ibarət Şərq legionu yaradıldı. Ora 5200 erməni və 400 suriyalı daxil idi. 1918-ci ilin dekabrında o, Erməni legionu adlandırıldı (16, s.355).M.Karapetyan yazır ki, I Dünya müharibəsi illərində xarici erməni icmaları Misir, Kipr, Fransa, ABŞ, Bolqarıstandan Türkiyəyə qarşı vuruşmaq üçün gəldilər. Fransadan, İngiltərədən, ABŞ-dan gələn ermənilərin sayı 50 mindən çox idi (13). Lakin drujinalarda iştirak edən ermənilərin heç də hamısı könüllü deyildi, bəziləri məcburi ora cəlb edilirdilər. I Dünya müharibəsinə könüllü kimi gedən İ.X.Baqramyan öz xatirələrində yazır ki, 1914-cü ildə səfərbərlik zamanı heç də hamı çağırış məntəqəsinə həvəslə getmirdi. Bədbəxt və qəmgin görünənlər az deyildi (4, s.14). Ermənilər müharibədə Van, Bitlis, Tiqranakert, Ərzurum, Xarberd və Sebastiya, həmçinin Klikiyanın daxil olduğu ərazilərin Türkiyədən alınaraq özlərinin erməni dövlətini yaratmaq, “erməni məsələsi” ni həll etmək məqsədilə iştirak edirdilər (4, s.15).

Erməni drujinaları piyada batalyonları kimi təşkil edilmişdi. Dörd rotanın hər birində 234 nəfər var idi. Hər komandada 71 kəşfiyyatçı var idi (3, s.303). Bütün təchizat kazaklarda olduğu kimi idi. Bu drujinaların başçıları məşhur terrorçular idilər, üzvlərinin məqsədi Türkiyədən Anadolu torpaqlarını ələ keçirmək idi. Təşkilati məsələlərdə Erməni Milli Şurası fəal iştirak edirdi. General Kalitin bütün

ermənilərin katalikosuna göndərdiyi teleqramda türklərə qarşı ermənilərin fəal mübarizə etməsinə görə öz təşəkkürünü bildirirdi:

“Noyabrın 19-da türklər Sarıqamış döyüşlərinə başlayanda bizim qələbəmizlə qurtaran döyüşlərdə 3-cü drujina xüsusilə fərqləndi. Alagez kəndi yaxınlığında heyət düşmən hücumuna məruz qaldı. Bu əlbəyaxa döyüşdə könüllülərdən 30 nəfər öldü və 40 nəfər yaralandı, ermənilər ehtiyat kömək gələndə mövqelərini saxladılar. Düşmən məğlub edildi. Mən çətinliklə və təəssüflə drujina rəisləri və könüllülərdən ayrılıram. Eyni zamanda ordu adından bütün könüllülərə şücaətlərinə görə təşəkkür edirəm” (3, s.309).

Vanda hərəkət edən dəstənin komandiri general-leytenant Truxin rəhbərliyə bildirdi ki, “bütün döyüşlərdə erməni drujinaları, xüsusən də Andranikin başçılıq etdiyi 1-ci drujina fəal iştirak etmişdir və onlar mükafata layiq görülmüşlər (3, s.310-311). General F.İ.Nazarbekov öz xatirələrində yazırdı: “Ərazi və düşmənləri yaxşı tanıyan Andranik mənim dəstəmdə olarkən öz döyüş təcrübəsi və məsləhətləri ilə dəfələrlə mənə çox qiymətli xidmətlər göstərmişdir. Onun şüarı yalnız hücum idi“ (3, s.311). Andranikin dəstəsində Anastas İvanoviç Mikoyan, 6-cı drujinada isə Ərzurum istiqamətində döyüşlərdə Hayk Bjişkyan türklərə qarşı döyüşlərdə fəalliq göstərirdilər (4, s.21.). Qafqaz cəbhəsində rus ordusunda türklərə qarşı döyüşlərdə general-mayor A.P.Kulebyakin Sarıqamış, Bokano, Sakız əməliyyatlarında canfəşanlıq edirdi. Onun komandanlığı altında türklərə qarşı erməni könüllü drujinaları və Andranikin, Amazaspın, Bekin, Pirumyanın, Məlik-Muradovun və Osepyanın komandanlıqları altında müntəzəm batalyonlar vuruşurdular (15, s.100). Amazaspın drujinası 1914-cü il noyabrın 4-də Dəlibaba kəndinə gəldi və Kulebyakinin tabeliyi altında ilk döyüşlərini kürdlərə qarşı apardı (15, s. 100). A.Kulebyakin 1-ci Qafqaz ordu korpusunun komandiri general-mayor Prjevalskiye Amazasp və onun dəstəsinin türklərə və kürdlərə qarşı mübarizədə əvəzsiz xidmətlərindən, Amazaspın ruslar və türk təbəliyində olan ermənilərdən drujina yaradılmasında fəalliyətdən yazırdı (15, s.100). Erməni ordusunun təşkili aşağıdakı kimi idi: 1) 3 ayrıca piyada briqadası, hər birində 6 alay olan iki tabur bölmələri; 2) iki alaydan ibarət 1 könüllü briqadası; 3) iki alaya yaxın 1 milis briqadası; 4) dördeskadralı iki alaydan ibarət 1 xüsusi atlı briqadası; 5) 12 bölmədən ibarət 1 artilleriya briqadası; 6) 1 dağda hərəkət etmək üçün atlı batareyası; 7) 1 hörgü batareyası; 8) sapyor batalyonu; 9) mühəndis köməkçi hissələri, radio aviasiya dəstəsi; 10) digər artilleriya və mühəndis müəssisələri. Bundan başqa Qars və Aleksandropolda qala batalyonları var idi. Bu ordunun əksər hissəsi Qars istiqamətində, az hissəsi isə Yerevan istiqamətində hərəkət edirdi (15, s.282-285).

Voronsov-Daşkovun ətrafında olan adamlardan biri 1915-ci ilin payızında yazırdı: “Erməni drujinaları Qafqaz cəbhəsində türklərə qarşı özünü müdafiə və qisas hissi ilə vuruşurdular. May, iyun və iyul aylarında döyüşlər zamanı erməni drujinaları özlərini göstərdilər. Erməni komandalarının lideri Andranik, digər həmtayfaları arasında böyük populyarlıq qazanaraq komandaları ilhamlandırırdı. O, Türkiyənin Van mühasirəsini dayandırdı və bizim qoşunlarımıza bu şəhərə yol açdı” (3, s.312.)

3.Erməni legionu

1916-cı il noyabr ayında Fransa ordusu tərkibində Şərqi legionu formalaşdı. Onun tərkibinə Fransadan, Misirdən, Amerikadan, Kıprdən və digər ölkələrdən gələn ermənilər daxil idi. 1918-ci il noyabrın 15-də Şərqi legionu Erməni legionu adlandı. Erməni legionu ingilis-fransız ordusu tərkibində Suriya və Livandakı döyüşlərdə iştirak etdi. 1918-ci il may ayında Erməni legionunun tərkibində 4 batalyon var idi. Erməni legionuna daxil olan ermənilərin sayı 4000-ə çatmışdı. Batalyonların təşkilində Armenikan partiyasının təsisçisi Mkrtiç Portuqalyan, Arşak Çopanyan və digərləri fəal iştirak etmişdilər (13, s.356). M.Karapetyan göstərir ki, I Dünya müharibəsi illərində ermənilər Türkiyəni və onun müttəfiqlərini dağıtmaq üçün ən fəal iştirak edən ünsürlər idilər. Ermənilər demək olar ki, bütün cəbhələrdə vuruşurdular (13, s.356). Ermənilərin 2-ci və 3-cü piyada batalyonu Ərzincandan Qarakilsə və Yerevana, Bakıya qədər getdilər (15, s.121-122). Erməni döyüşçüləri “Ermənilər Ermənistan və Ermənistan ermənilər üçündür” şüarı ilə vuruşurdular (17, s.41).

4.Erməni silahlı dəstələrinin maliyyələşdirilməsi

Daşnaklar ingilis və amerika hökumətlərindən yardım alırdılar (11, s.162). ABŞ-ın erməni koloniyası bu kampaniyada aktiv iştirak etmiş və Erməni milli şurasına üç dəfə 25.000 dollar vəsait göndərmişdir (12). Daşnak hökuməti dəstələrin yaradılması üçün 240 min rubl ayırdı (5, s.106-107). Bundan əlavə, erməni diasporunun nümayəndələri tərəfindən ölkənin bütün ərazilərində böyük məbləğlər toplanmışdır. Artıq 1915-ci ilin fevral ayında 620 min rubldən artıq toplanmışdır. 75.000 ABŞ dolları Amerikalı ermənilər tərəfindən göndərilmişdi. Ermənilər pul vəsaiti toplamağa, drujinalara yazılmağa başladılar. 1915-ci il fevral ayında yalnız Kıprda və Misirdə 2000-ə yaxın drujinaçı yığılmışdı. 1915-ci il martın 12-də könüllü ermənilərin ilk qrupu ABŞ-dan Arxangelskə gəldi, oradan Qafqaza yollandılar. Lakin Amerikadan gələn könüllülərin əksəriyyəti yarı yoldan, bəziləri isə Tiflisə çatmamış qayıdırdılar. Peterburq və Vaşinqton arasında “amerika” drujinalarının yaradılması barədə yazışma oldu. Rusiyada yaradılan dəstələr döyüşlərə 1914-cü ilin sonlarında başladılar. Rusiyada yaşayan ermənilərdən 250 mindən çoxu, o cümlədən 31 general, 5 general-leytenant, 20 general-mayor səfərbər edildi (13, s. 355).

5.Erməni silahlı dəstələrinin etdiyi vəhşiliklər

Qafqaz ordusu səhra qarargahının hərbi məhkəməsində ermənilərin türklərə, kürdlərə qarşı vəhşiliklərini sübut edən sənədlər var. Sənədlərin birində erməni könüllülərinin kürd qadın və qızlarına təcavüz etmələri, 26 qadın və uşağı işgəncələrlə öldürmələri haqqında göstərilir (11, s.124-126). General Bolxovitinovun 1916-cı il 17 mart tarixli teleqramında yazılır:

“Drujinaçıların müsəlmanlara təcavüzü ara vermədiyi üçün mən drujinanı şəhərdən çıxarmağa məcbur oldum”.

Ermənilərin dinc türklərə qarşı vəhşiliyi barədə general-leytenant Abasiyev bildirir: “Şübhəsiz ki, mən bu məsələdə kazakların iştirakını təkzib edirəm, dəfələrlə Bitlis və onun ətrafında oldum, kazakların qəddarlığı, dinc sakinləri döymələri

barədə heç bir şikayət olmadı. Erməni drujinalarına gəldikdə isə Türkiyə təbəələri olan ermənilərin üstünlük təşkil etdiyi bu drujinalar Bitlisi tutduqdan sonra üç gün ərzində ara vermədən müsəlmanlara təcavüz etdilər, mən bu drujinanı şəhərdən çıxarmağa və Bitlis-Muş istiqamətində yönəltməyə məcbur oldum. Türkiyənin verdiyi radioteleqramda Bitlisdə ölənlərin sayı 2000 göstərilir, sözsüz, bunu şişirdilmiş hesab edirəm... Mənə Todvanda olan bir hadisə məlum oldu: Evlərdən birində kazaklar və erməni drujinaçılar qalmışdılar. Kazaklar sığınacağı olmayan 20-dən çox müsəlman uşağı yedizdirib, özləri kəşfiyyata yollanmış, qayıdanda görmüşlər ki, uşaqların hamısının başı kəsilmişdir” (11, s.134). Rusiya Qafqaz ordusunun komandanı İ.Z.Odişilidzenin teleqramında yazılırdı *“Erməni ordusu qadın və uşaqlar da daxil olmaqla silahsız türk əhaliyə kütləvi surətdə zülmələr edir”* (11, s.156). Qeyd etmək lazımdır ki, 1915-ci ilin qış-yaz aylarında erməni drujinalarının vəhşilikləri və özbaşınalıqları Qafqaz cəbhəsi xətti zolağında o dərəcəyə çatmışdı ki, mənşəcə erməni olan 4-cü Qafqaz ordu korpusunun komandiri P.İ.Oqanovski Qafqaz ordusunun səhra qərargahına yazdığı 1915-ci il 31 yanvar tarixli məlumatında göstərirdi ki, *“soyğunçuluq nəticəsində əldə edilmiş qənimətlərlə cəbhə xəttini keçmək istəyən erməni yaraqlıları ilə rus ordusu arasında qarşıdurma yaranmışdır”* (11, s.93).

Erməni drujinalarının bu məkanda törətdikləri cinayətləri Rusiya arxivlərində saxlanılan sənədlər və ayrı-ayrı ermənişünaslar öz tədqiqatlarında diqqətə çatdırırlar. Belə ki, tarixçi A.B.Karinyan apardığı araşdırmalarda erməni drujinalarının dinc müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi vəhşilikləri göstərərək yazırdı ki, o illərdə *“erməni yaraqlıları sistemli şəkildə kürd və türk əhalisini məhv etmişlər”* (11, s.64). Erməni drujinalarının cinayətləri Sarıqamış əməliyyatından sonra da yüksələn xətlə davam edir və onlar müsəlman əhaliyə qarşı zorakılığı xüsusi qəddarlıqla həyata keçirirdilər. Erməni yaraqlılarının törətdikləri cinayətlər özünü, kişilərin əksər hissəsinin müharibəyə səfərbər olunduğu Qarsda tam dəhşəti ilə göstərmişdi. Belə ki, Qars qalasının komendantı general-leytenant Zubov erməni millətçilərinin ölcüyəgəlməz cinayətləri haqda general A.N.Yudeniçə məlumat vermişdi. (11, s.90).

Alaşkert əməliyyatından sonra Vanı ələ keçirən erməni yaraqlıları bu ərazidə də dinc müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımı törətmişdilər. Qərb tədqiqatçısı Jorj de Malevil öz araşdırmalarında göstərmişdir ki, 1915-ci il mayın əvvəllərində rus ordusu Van şəhərinə daxil olarkən, şəhərdə bir müsəlman belə qalmamışdı (10, s.45, 85).Türk-müsəlman əhalisindən qalan evlər, əkin sahələri isə ermənilər tərəfindən çapıb-talanırdı. Vanda müsəlman əhalisinə qarşı erməni zorakılığı 1916-cı ildə də davam etmişdi. Erməni zorakılığı nəticəsində 1915-1918-ci illərdə bölgədə 2,5 milyon türk-müsəlman erməni millətçilərinin quldur dəstələri tərəfindən öldürülmüşdü (1, s.48).

I Dünya müharibəsi illərində Rusiya ordusunda tibb bacısı olan məşhur yazıçı Lev Nikolayeviç Tolstoyun qızı Aleksandra Lvovna Tolstoya Vana daxil olarkən ermənilərin türklərə qarşı etdiyi zülmələrin, işgəncələrin şahidi olmuş və bu haqda öz xatirələrində yazmışdır:

“Dağıdılmış Van şəhəri. Bizim gəlişimizə qədər burada ermənilər və türklər arasında şiddətli döyüşlər olmuşdu. Türklər ermənilərin məskunlaşdığı yüksək dağın üzərində yerləşən Van qalasını mühasirəyə aldılar. Ermənilər qalanı müdafiə etmək üçün vəhşicəsinə vuruşurdular. Gündüz və gecə saatlarında qadınlar bombaları doldurur və onları türklərə atırdılar... Hər iki tərəfdən qurbanlar verilməsi ilə nəticələnən qanlı döyüşlər oldu...Türklər şəhərdə 1000 əsir- xəstələr, qadınlar və qocaları qoyaraq getdilər. İntiqam hissi ilə ermənilər şəhərin bütün türk qəsəbələrini yandırdılar və palçıq evlər çətin yandığı üçün hər bir ev ayrılıqda yandırıldı”.

Aleksandra Lvovna Tolstoya ermənilərin əsir olan türklərlə vəhşicəsinə rəftar etmələri barədə yazır:

“İki məktəb binası. Tamamilə boş otaqlar. otaqlarda nə çarpayı, nə stol, nə də stul, heç nə yoxdur. Döşəmədə çirkli əskilərlə örtülü insanlar var. Türklər. Kişilər, qadınlar, qocalar, cavanlar, uşaqlar... Hamısı bir yerdə. Balaca uşaqlar ağlaşırlar... Bəzilərinin üzündə şübhəli ləkələr var. Bu nədir? Çiçək? Çirkli, zəif əllər bizə uzanmışdı, qadınlar ağlayırdılar, türkcə “xanım, xanım” deyərək bizdən nə isə xahiş edirdilər, nə isə izah etməyə çalışırdılar, bizə yalvarırdılar. Qocalar susurdular. Qəribə görünürdülər, başlarını qaldıraraq bizə baxmırdılar. Onlar məşğul idilər. Onlara hücum edən bitləri təmizləyirdilər. Mən küncdə oturan qolu dirsəkdən qopmuş kimi boşluqda qalan qadına diqqət etdim. Ağlayırdı. Mənim sual dolu baxışına cənab Yarrou izah etdi ki, qadının qollarını çıxardılar. Soruşdum ki, bunu kim və nə üçün edib? Bildirdi ki, ermənilər edib. Mən təəccübləndim ki, ermənilər qadını niyə belə ediblər? Mən qəzetlərdən oxumuşam ki, türklər vəhşiliklər ediblər, erməniləri qırıblar. Mən başa düşürəm...Vanda biz ermənilərin insanlığa sığmayan qəddarlıqlarının şahidi olduq. Deyirdilər ki, ermənilər qadınların döşlərini kəsib, onların ayaqlarını, qollarını çıxardılar, sındırıblar və bu insanlığa sığmayan qəddarlıqların qurbanlarını mən şəxsən gördüm” (2, s.298-299).

Ermənilər 1917-ci il Oktyabr inqilabından sonra da türklərə qarşı niyyətlərini açıq surətdə həyata keçirdilər. Sovet hakimiyyətini Azərbaycan torpaqlarında qurmaq pərdəsi altında, Bakıda və Bakı quberniyasının bir sıra qəzalarında azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasəti yeridən S.Şaumyan on minlərlə günahsız insanın məhvini təşkil etdi.

6.Yerli ermənilərin Türkiyə hökumətinə xəyanəti

Müharibədə iştirak edən ölkələr yerli əhalinin dəstəyindən istifadə etməyə çalışırdılar. Rusiya da ermənilərin Türkiyəyə asanlıqla xəyanət etməsindən yararlanmağa çalışırdı. Qafqaz qərargahının rəisi N.N.Yudenic 1914-cü ilin avqust ayında bildirdi ki, ermənilərin, aysorların, kürdlərin üsyanını təşkil etmək üçün 25 min tüfəng, 12 milyon patron, 20-25 min rubl ayırmaq lazımdır (3, s.56). 1915-ci il aprelin əvvəllərində Van gölü ətrafında ermənilərin üsyanı oldu. Mayın 3-də rus ordusu və 4 erməni drujinası onlarla birləşdi və Vanı aldılar. İyunun 27-də Muş şəhərində olan ermənilərin üsyanı ruslar kömək etmədikləri üçün türklər tərəfindən dayandırıldı (9, s.365). Bundan sonra Türkiyə ordusunda səfərbər olunan ermənilər

ciddi şübhə altına alındılar. İyulun 2-də sultan hökuməti erməniləri ordudan tərxis etmək və fəhlə batalyonlarına göndərmək barədə qərar verdi (9, s.365). Van dəstəsinin rəisi A Kulebyakin Vanda olan ermənilərin üsyanından erməni drujinaçıların ruhlandığını və onların türklərə qarşı hücum etmək üçün səhərin açılmasını səbirsizliklə gözlədiklərini yazırdı (15, s.101). 1915-ci il iyulun 2-də ermənilərin xəyanətinə görə sultan xüsusi qərarla erməniləri hərbi hissələrdən kənarlaşdırdı və onlardan fəhlə batalyonu formalaşdırıldı (8, s.153). 1915-ci ildən başlayaraq 2 il ərzində ermənilər kütləvi surətdə əmlakları, mal-qaraları ilə birlikdə türk jandarmalarının müşayiəti ilə cəbhədən uzaq yerlərə- Aleppo və Diyarbəkir rayonlarına köçürüldülər (9, s.365). Ermənilər sultan hökumətinin bu tədbirlərini “erməni soyqırımı” kimi qələmə verirlər.

Sarıqamış döyüşlərinin başlanğıcında, Türkiyə qoşunlarının Cənubi Qafqazda sıçrayış ehtimalı çox yüksək olduğu zaman, yerli komanda Yelizavetpol vilayətinin ermənilərini özünümüdafiə məqsədi ilə silahlandırıldı (5, s.108). Ermənilər yeni silahlarla silahlandırılmışdılar. Erməni drujinalarının öz xüsusi baş qərargahları var idi. Belə ki, müraciət ediləndə yazılırdı:

“Tiflis erməni baş qərargahı Xatisova” (9, s.406).

Sarıqamışda 1914-cü il dekabrın 6-da Türkiyə ordusu hücumla başladı. Xəyanətkar ermənilərin və orduda olan erməni kəşfiyyatçıların məlumatlarına baxmayaraq rus ordusu qəti tədbir görmədi. Verintab kəndi yaxınlığında türk korpusu 4-cü erməni drujinasına güclü zərbə vurdu və onları Çataxa qədər qovdu (9, s.42).

1915-ci il aprelin sonlarında 4-cü Qafqaz korpusu irəlilədi. General Abasiyevin komandanlığı altında Yerevan dəstəsi Malazkert rayonunu tutdu. 3 erməni könüllü drujinasının daxil olduğu general Nikolayevin komandanlıq etdiyi Bayazet dəstəsi erməni əhalinin üsyan etdiyi Van şəhərini mühasirə edən kürd qüvvələrini dağıtdı. Ermənilər şəhərə daxil oldular. Makin dəstəsi Saray şəhərini tutdu. Həmin döyüşdə Andranikin komandanlığı altında 1-ci erməni drujinası türklərə və kürdlərə qarşı vəhşilikləri ilə fərqləndi. F. Nazarbekovun komandanlığı ilə erməni drujinalarının fəallığı nəticəsində rus ordusu 80-100 km. Türkiyə ərazisinin içərisinə doğru irəlilədilər (8, s.111.). Andranik türklərlə yanaşı kürdlərin də amansızcasına qırılması barədə general Çernozubovla görüşündə razılaşmışdı (13, s.101). Kulebyakin Andranikin drujinasının dekabrın 27-də Zilanzora hücum etməsi üçün Arçəş dəstəsinə daxil olması barədə əmr verdi (13, s.102). Kulebyakinin əmrinə əsasən Andranik 1916-cı il yanvarın 20-də Van gölü boyu şimal və qərb rayonlarından Əhlətə qədər kürdlərdən təmizlənməsi üçün hücumla başladı. Kulebyakin 1916-cı il 24-31 iyul tarixlərində Bokano-Sakkız əməliyyatlarında 4-cü və 6-cı erməni piyada batalyonlarının fəal vuruşduqlarını yazırdı (13, s.104). 1917-ci il iyunun 1-də Kulebyakinin komandirliyi altında 4-cü Qafqaz ordu korpusunda 1-ci, 2-ci, 5-ci erməni drujinaları iştirak edirdilər (13, s.105).

7.Rusiya ermənilərdən istifadə etdi

Qafqaz cəbhəsi qərargahının rəisi N.N.Yudeniç 1915-ci ilin aprelinde yazırdı: “Ermənilər kürdlərin və türklərin tərki etdiyi yerlərə erməni qaçqınlarının

yerləşdirilməsini planlaşdırıblar. Mən bunu qəbul edilməz hesab edirəm. Çünki müharibədən sonra ermənilərin işğal etdiyi torpaqları geri qaytarmaq, yaxud həmin torpaqların onların olmadığını sübut etmək çətin olacaq. Ona görə də mən orada rusların yerləşdirilməsinin tərəfdarıyam.

Rusiya komandanlığı işğal edilən ərazilərə erməni əhalinin köçürülməsindən ehtiyat edirdi. Alaşkert, Daidin, Bayazet vadiləri Rusiya imperiyasının sərhədlərinə daxil olduqda, bu torpaqlarda Kuban və Don şəhərlərinin əhalisini məskunlaşdırmaq lazımdır” (6, s.356.) Rusiya həm də ondan narahat idi ki, Daşnaksütun təşkilatı üzvlərini xəbərdarlıq etmişdi ki, silahları heç bir halda verməsinlər, əgər Ermənistana muxtariyyət verilməzsə, rus hökuməti ilə mübarizə etmək lazım olacaq (5, s.109-110.). Eyni zamanda komandir Aram Manukyan Van və ona aid olan rayonların qubernatoru təyin edildi (3, s.307). O, qaçqınların yerləşməsi üçün heç nə etmədi və yerli əhalidən vergi yığmağa davam etdi (5, s.111.). Ermənilərin canfəşanlıqla türklərə qarşı vuruşmasına baxmayaraq Rusiya yeni drujinaların yaradılmasına icazə vermədi. 1915-ci ildə Rusiya Vanı ələ keçirdikdən sonra Erməni Milli Şurası yeni könüllü hərbi hissələrin formalaşmasını təklif etdikdə ali komandanlıq onların yaradılmasına icazə vermədi (3, s.319). N.Q.Korsun yazır ki, Sarıqamışın müdafiəsində drujinalar ilk vuruşmada dağılışdı. Ümumiyyətlə, rus komandanlığının fikrincə, müharibə dövründə Qafqazda yerli ehtiyatlar əsasında yaradılan hissələr ancaq ikinci dərəcəli tapşırıqları yerinə yetirmək üçün yararlıdır (9, s.68). Erməni tərcüməçilər orduda çox fəaliyyət göstərirdilər (7, s.110). Erməni qrupları döyüşlərdə yaxşı nəticələr göstərdilər, lakin hakimiyyət ermənilərin köçürüldüyü ərazilərdən çıxmayacağından və orduda vuruşan digər xalqlarda onların mükafatlandırılmasının mənfi təəssürat yaradacağından ehtiyat edirdi.

1916-cı ilin əvvəllərində drujinaların orduya tabe edilməsi və onların əsasında erməni piyada batalyonlarının təşkili barədə elan edildi. Drujinaçılar yeni hərbi hissələrdə qulluq etmək istəməyərək onları tərk edirdilər. Komandanlığın bu qərarı ilə sonralar daşnakların əksəriyyəti razılaşdı (5, s.113.)

Tiflis şəhər bələdiyyə başçısı Xatisov əslində bu drujinaların rəisi vəzifəsini icra edirdi. Erməni drujinaçılarının silahlandırılması onların digər xalqlarla vuruşmasına səbəb oldu. Daxili İşlər Nazirliyi üçlüləli tufənglərin drujinaçılardan alınmasını təklif etdi, ancaq Qafqaz qərargahı bunu faktiki olaraq komandaların dağıdılması adlandırıldı. Yeni drujinaların yaradılması dayandırıldı, yalnız 7 drujina qaldı və onlara yeni silahların verilməsi dayandırıldı (9, s.406). 24 avqust 1916-cı ildə Qafqaz ordusu qərargahı rəisinin hesabatına əsasən, 4-cü, 5-ci və 6-cı erməni piyada batalyonlarına göndərilmiş 2,482 aşağı rütbəli ermənilərdən yalnız 1,741 nəfər qalmışdı, qalanları qaçmışdılar (5, s.325-326.). Bununla belə 1916-cı il sentyabrın 30-da Qafqaz cəbhəsi qərargahı rəisi Lebedinskiy Ali baş komandanlığa erməni batalyonlarının Qafqaz cəbhəsində ən fəal iştirak etdiyini və onların ikibatalyonlu alaylarının üçbatalyonlu alaya çevrilməsini təklif etdi. Digər erməni piyada briqadası yaradılmasını tələb etdi. 1917-ci il oktyabrın 23-də 2-ci erməni atıcı briqadasının yaradılması barədə ali baş komandan qərar qəbul etdi. Bu da erməni atıcı korpusunun yaradılmasında baza oldu. 1,2,5-ci atıcı alayları 1-ci erməni atıcı

briqadasına birləşdi. 3,4,7-ci erməni alayları 2-ci erməni atıcı briqadasına daxil oldu. Beləliklə, 8 alay, 24 batalyon, 2 diviziya yaradıldı (3, s.326-327). 1917-ci il dekabr ayında komandiri F.İ.Nazarbekyan, komissarı Dr.Kanayan (Dro) olmaqla ayrıca erməni korpusu yaradılmağa başladı (17, s.43; 3, s.328; 4, s.46-47). 1918-ci ildə erməni drujinaçıları da daxil olmaqla bu korpus əsasında Ermənistan ordusu yaradıldı (17, s.43).

8.Erməni korpusunun yaradılması

Beləliklə, Ayrıca erməni korpusunun yaradılması 1917-ci ilin dekabr ayının sonlarında başladı. Korpusda 17 min tüfəng, 16 artilleriya batareyası, 1 və 2-ci erməni atıcı diviziyası, ayrıca süvari briqada və bir sıra xüsusi hissələr var idi. Müharibənin əvvəllərində yaradılan 6 erməni drujinası 1916-cı ildə 6 ayrıca batalyonla əvəz edildi. 1917-ci ilin ortalarında bu batalyonlar 6 atıcı alayına çevrildi (4, s.47). Dekabr ayında Sarıqamışda təcili olaraq 7-ci, Aleksandropolda 8-ci erməni atıcı alayı yaradıldı. Bu hissələrə polkovnik Bey Mamikonyan və knyaz Arqutinskiy-Dolqorukiy komandanlıq edirdi. Adları çəkilən bu 8 alaydan iki erməni atıcı diviziyası yaradıldı. 1,2,3, və 4-cü alayların daxil olduğu 1-ci atıcı diviziyasına Areşev komandanlıq edirdi. Diviziya Aleksandropol və Qarsda yaradılmışdı. 5, 6, 7 və 8-ci alayların daxil olduğu 2-ci erməni atıcı diviziyasına polkovnik Araratov komandanlıq edirdi. Diviziya Yerevanda yaradılmışdı (4, s.47). 7 və 8-ci alaylar Qars istiqamətində ehtiyatda saxlanılmışdı. Muş və Bitlisin alınmasında fəal rol oynayan general-leytenant Movses Silikyan 2-ci piyada diviziyasının 5-ci erməni korpusuna komandir təyin edilmişdi. O, qısa müddətdə türk ordusuna qarşı müntəzəm erməni hərbi hissələri yaratmış və türklərin qətində fəallıq göstərmişdi (14).

Polkovnik Korqanovun komandanlığı altında Ayrıca kovaler briqadası iki alaydan ibarət idi: 1-ci erməni atlı alayı Tiflisdə, 2-ci erməni atlı alayı Yerevan yaxınlığında Kanaker kəndində yaradılmışdı. 2-ci erməni atlı alayı 1918-ci il mart ayında Sarıqamışa yollandı. Sarıqamış döyüşlərində 1-ci alaya Bek-Pirumov, sonra Melik-Şahnazarov, 2-ci alaya Zalinov komandanlıq etdi (4, s.48).

Bundan başqa Qərb ermənilərindən ibarət Andranikin xüsusi diviziyası yaradıldı. Diviziyada 1 atıcı alayı və bir neçə atlı və piyada drujinaları var idi (4, s.48).

1917-ci il dekabr-1918-ci il yanvar aylarında Cənubi Qafqaz ərazisində Qərb ermənilərindən ibarət olan 3 piyada briqadası yaradıldı. 1-ci briqada Ərzincan və Ərzurum alayları, 2-ci briqada Karaklis və Xnis alayları, 3-cü briqada Van və Makin alaylarından ibarət idi (4, s.48).

Yerevanda bir neçə partizan dəstəsi yaradıldı. İqdır partizan piyada, həmçinin Partizan atlı alayı, Tiflisdə Zeytun atlı alayı yaradıldı (4, s.49).

Andranikin diviziyasının 1-ci erməni piyada briqadasına Ərzurumu tutmaq tapşırıldı. Ərzincan və Ərzurum döyüşlərinə Morel komandanlıq edirdi. 3500 əsgər, 8 artilleriyası var idi (4, s.59). Osipovun komandanlığı altında 2-ci erməni briqadası Alaşkert-İqdır istiqamətində hərəkət etdi. Baqdasaryanın komandanlıq etdiyi 3-cü

erməni briqadası Van istiqamətində hərəkət etdi. 1918-ci ilin fevral ayında Yerevanda oldu (4, s.49).

Andranik öz diviziyası ilə Sarıqamış istiqamətində getdi. Arəşevin 1-ci atıcı diviziyası, ayrıca erməni korpusunun digər hissələri artıq orada idi. Nazarbekovun komandanlığı altında ayrıca erməni qafqaz briqadası, 2-ci erməni atıcı diviziyası, 7 və 8-ci erməni atıcı alayları Aleksandropolda toplaşdılar. Onlar Karakilsə kəndi, Dilican istiqamətində türk ordusunun qarşısını almalı idilər (4, s.75).

Zolotarevin komandanlığı altında 1-ci xüsusi erməni atlı alayı Arpaçayın şimalında yerləşdirildi. Yerevan qrupuna erməni atıcı diviziyasının 5 və 6-cı alayları, Baqdasarovun 3-cü erməni piyada briqadası, partizan İqdır piyada, partizan Zeytun atlı alayları, Araratanın komandanlığı altında Silinin sərhəd batalyonu, 4 artilleriya batareyası daxil idi. 2-ci erməni atıcı diviziyasının komandiri general Silikyanın komandanlıq etdiyi bu qrup türk ordusunu Ararat vadisinə buraxmamalı idi (4, s.75-76).

5-ci Qafqaz ordusu Tiflisi tutmalı, sonra Bakıya doğru hərəkət etməli idi. Andranikin dəstəsi bu diviziyaya kömək etdi (4, s.76).

9. Nəticə

I Dünya müharibəsində erməni hərbi hissələrinin iştirakı səviyyəsini belə səciyyələndirmək olar: 1) Erməni drujinalarının yaradılması 2) Müntəzəm batalyonların və piyada alaylarının yaradılması və milli korpusun formalaşması.

Erməni drujinalarının yaradılmasında Hnçak, Daşnaksütun təşkilatları fəal iştirak edirdilər. Daşnaklar türk əhalini məhv etmək məqsədilə 40 min adam səfərbər etmişdilər. Onlarla xumba yaratmışdılar. Drujinalara Andranik Ozanyan, Dro, Amazasp, Keri, Xeço, Vardan və digər terrorçular komandanlıq edirdilər. 4 istiqamətdə hərəkət etməsi nəzərdə tutulan erməni xüsusi drujinaları erməni əhalisinin daha çox məskunlaşdığı istiqamətlərdə fəaliyyət göstərməli və üsyana hazırlaşdırılan erməni əhali ilə birləşməli, türklərin soyqırımını təşkil etməli idilər. Bu dörd drujina bütün vacib əməliyyatlarda- Sarıqamışdan Ərzuruma qədər türklərə qarşı döyüşdülər. Eyni zamanda rus ordusu və ermənilər yerli əhalinin türk hökumətinə qarşı üsyanını təşkil etdilər.

Fransa, İngiltərə, ABŞ ordusunda 50 min erməni vuruşurdu. 1916-cı ilin noyabr ayında Fransa ordusunda ermənilərdən ibarət Şərq legionu yaradıldı. 1918-ci il noyabrın 15-də Şərq legionu Erməni legionu adlandı. Erməni legionuna daxil olan ermənilərin sayı 4000-ə çatmışdı.

1916-cı ilin əvvəllərində drujinaların orduya tabe edilməsi və onların əsasında erməni piyada batalyonlarının təşkili barədə elan edildi. Ayrıca erməni korpusunun yaradılması 1917-ci ilin dekabr ayının sonlarında başladı. 1917-ci ilin 8 erməni atıcı alayı yaradıldı. Adları çəkilən bu 8 alaydan iki erməni atıcı diviziyası, Qərb ermənilərindən ibarət Andranikin xüsusi diviziyası, Cənubi Qafqaz ərazisində Qərb ermənilərindən ibarət olan 3 piyada briqadası, Yerevanda bir neçə partizan dəstəsi, İqdır partizan piyada, həmçinin Partizan atlı alayı, Tiflisdə Zeytun atlı alayı yaradıldı.

ƏDƏBİYYAT

1. Musayev, İ.M. (1996). *Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti*. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı.
2. Александра, Толстой. (2001). *Дочь*. Москва: изд. Вагриус.
3. Арутюнян, А. О. (1971). *Кавказский фронт. 1914- 1917 гг.* Ереван: Айастан.
4. Баграмян, И. Х. (1979). *Мои воспоминания*. Ереван: Айастан.
5. Базиля, Ш.И. (1968). *Закавказье в годы Первой мировой войны*. Сухуми: Алашара.
6. Борьян, Д. А. (1928). *Армения, международная дипломатия и СССР. В 2-х томах*. (Ч.1.) М.-Л., Гиз..
7. Елисеев, Ф. И. (2001). *Казачи на Кавказском фронте. 1914-1917. Записки полковника Кубанского казачьего войска в тринадцати брошюрах-тетрадах*. М.: Воениздат.
8. Корсун, Н. Г. (1940). *Алашкерсткая и Хамаданская операции на Кавказском фронте мировой войны в 1915 году*. М.: Воениздат.
9. Корсун, Н. Г. (2004). *Кавказский фронт Первой мировой войны*. М., Изд. Транзиткнига.
10. Малевил де Жорж. (1990). *Армянская трагедия 1915 года*. Баку, изд.Элм.
11. Перинчек Мехмет, (2011). *Армянский вопрос в 1 2 0 документах из российских госу дарственных архивов*. М.: Лаборатория Книги.
12. Verdiyeva, N.Y. «*Birinci Dünya müharibəsi illərində “erməni məsələsi”: tarixi baxış*», 09.03.2016.
<http://ethnoglobus.az/az/index.php/x-b-rl-r/item/562-birinci-d>
13. Арутюнян, К. А. (2014). Карапетян М.Участие армян в Первой мировой войне (1914-1918гг.), Е.,изд.-во «Гитутюн»
[http://lraber.asj-oa.am/6375/1/2014-3\(354\).pdf](http://lraber.asj-oa.am/6375/1/2014-3(354).pdf)
14. «*Генерал-лейтенант Мовсес Силикян (К 150-летию со дня рождения)*»
[http://lraber.asj-oa.am/6107/1/2012-4_\(291\).pdf](http://lraber.asj-oa.am/6107/1/2012-4_(291).pdf)
15. Закарян, А. «*Поэт-генерал Александр Кулебякин и Армения*»
[http://hrj.asj-oa.am/4291/1/2001-2\(99\).pdf](http://hrj.asj-oa.am/4291/1/2001-2(99).pdf)
16. Марутян, А. «*К вопросу об иконографическом восприятии памяти Первой мировой войны в армянской действительности*»
[http://hrj.asj-oa.am/5828/1/2013-1\(3\).pdf](http://hrj.asj-oa.am/5828/1/2013-1(3).pdf)
17. Саргсян, С. «*Армянское добровольческое движение и его освещение в периодическом издании “Армения”*».
http://geopolitika.am/dir/wp-content/blogs.dir/1/files/2015_3_4_38_43.pdf

Деятельность армянских военных подразделений против Турции в Первой Мировой войне

Рамила Дадашова*

Абстракт. Во время Первой Мировой войны Россия воспользовалась действиями армянских вооруженных формирований с целью захвата Стамбула, близлежащих проливов, Восточной Анатолии а также своего усиления на Южном Кавказе. С данной целью она организовала восстание армян, проживающих в Турции, против правительства. Правящие круги России подняли «армянский вопрос», чтобы воспользоваться армянами. Армяне участвовали в войне, чтобы отнять у Турции территории Ван, Битлис, Тигранакерт, Эрзурум, Харберд и Себастья, а также Киликию для создания собственного армянского государства и решения «*армянского вопроса*». На самом деле Россия, Франция и Великобритания не работали для создания независимого армянского государства, они пытались нанести удар по Турции руками армян.

Уровень участия армянских воинских частей в Первой мировой войне можно охарактеризовать следующим образом:

- 1) создание армянских отрядов;
- 2) создание регулярных батальонов и пехотных полков и формирование национального корпуса.

Организации «Гнчак» и «Дашнакцутюн» принимали активное участие в создании армянских войск. Дашнаки мобилизовали 40 тысяч человек для уничтожения турецкого населения. Они создали десятки хумб. Эскадрильями командовали Андраник Озаян, Дро, Амазасп, Кери, Хечо, Вардан и другие террористы. Армянский спецназ, который должен был двигаться в 4 направлениях, должен был действовать в наиболее населенных пунктах армянского населения. Эти четыре отряда воевали против турок во всех важных операциях- от Сарыкамыш до Эрзурума. В то же время российская армия и армяне организовали местное восстание против турецкого правительства.

50 000 армян сражались в армиях Франции, Великобритании и США. В ноябре 1916-го года во французской армии был сформирован Восточный легион армян. 15 ноября 1918-го года Восточный легион был переименован в Армянский легион. Число армян в Армянском легионе достигло 4000 человек.

---

* доктор политических наук, доцент
Институт Кавказоведения НАНА, заместитель директора по научной работе; Баку Азербайджан
e-mail: dadashova.ramila@rambler.ru
<https://orcid.org/0000-0002-2376-5941>

Цитировать статью: Дадашова, Р. [2022]. Деятельность армянских военных подразделений против Турции в Первой Мировой войне. *Журнал «Metafizika»*, 5(4), с.140-158.

История статьи:

Статья поступила в редакцию: 02.06.2021

Отправлена на доработку: 27.07.2021

Принята для печати: 14.10.2022

В начале 1916-го года было объявлено, что отряды будут подчинены армии и на их базе будут организованы армянские пехотные батальоны. Кроме того, создание Армянского корпуса началось в конце декабря 1917-го года. В 1917-м году было создано 8 армянских стрелковых полков. Из этих 8 полков были созданы две армянские стрелковые дивизии - специальная дивизия Андраника, состоящая из западных армян, 3 западноармянские пехотные бригады на Южном Кавказе, несколько партизанских отрядов в Ереване, игдырская партизанская пехота, а также партизанский кавалерийский полк и оливковый кавалерийский полк в Тбилиси.

В настоящее время Армения часто выдвигает в парламентах мира ложные заявления, такие как «*геноцид армян*», пытаясь подтвердить эту ложь. Это исследование доказывает, что армяне предали Османское государство во время Первой Мировой Войны, а также совершили турецкий геноцид.

Ключевые слова: Первая Мировая Война, Османская империя, Россия, армянские воинские части, армянский легион, армянские полки.

Activities of armenian military units against Turkey in the first world war Ramila Dadashova*

Abstract. Russia took the advantage of the contribution of the Armenian armed organizations in order to possess Istanbul, straits around it, Eastern Anatolia, to weaken Turkey, to be strengthen in the Southern Caucasus, organized the rebellion of the Armenians living in Turkey against the government. Russian ruling circles put forward the Armenian matter in order to take advantage of them. Armenians involved in the war to create their own government by obtaining the territory including Van, Bitlis, Tigranakert, Erzurum, Kharberd and Sebastya, as well as Cilicia from Turkey, to solve their Armenian problem. But in fact, Russia, France and England tried to blow to Turkey pretending to try for building an independent Armenian government.

The grade of contribution of Armenian military units in the First World War can be characterized as following: 1. Creating the Armenian volunteer units. 2. Establishing the regular battalions and infantry regiments and forming the national corpuses.

The organizations of Hnchak and Dashnaksutyun actively participated in creating the Armenian volunteer units. Dashnaks mobilized 40 000 people to destroy the

---

* doctor of political sciences, associate professor,

Institute of Caucasus Studies, Azerbaijan National Academy of Sciences, Deputy Director for Scientific Affairs; Baku Azerbaijan

e-mail: dadashova.ramila@rambler.ru

<https://orcid.org/0000-0002-2376-5941>

To cite this article: Dadashova, R. [2022]. Activities of armenian military units against Turkey in the first world war. "Metafizika" journal, 5(4), pp.140-158.

Article history:

Received: 02.06.2021

Accepted: 14.10.2022

Turkish people. They established tens of khumbas. The Armenian volunteer units were commanded by Andranic Ozanyan, Dro, Amazasp, Keri, Checho, Vardan and others terrorists. Armenian volunteer units which were supposed to move in 4 directions, should act in the directions where the Armenian people were densely populated. These 4 Armenian volunteer units fight against Turks in all important combat operations from Sarigamish to Erzurum. The same time Russian army and Armenians triggered the rebellion of the local population against the Turkish government.

50000 of Armenians were fighting in French, England and USA armies. The Eastern legion of Armenians was established in French army on November 1916. On November 15, 1918, the Eastern Legion was named Armenian legion. The number of the Armenians in the legion riched to 4000.

In the beginning of 1916, there was an announcement about subordination of the military detachments to army and establishment of infantry regiments based on that. Establishment of the separate Armenian corpus started at the end of December 1917. In 1917, 8 Armenian shooter regiments were established. From the mentioned 8 regiments two Armenian shooter divisions, the special Armenian division of Andranic, 3 infantry brigades of western Armenians in the Southern Caucasus region, some guerrilla troops in Erevan, Igdir guerrilla infantry and rider regiments, Zeytun regiment in Tbilisi were established.

At present, Armenia often raises false claims such as the "Armenian genocide" in the parliaments of the world, trying to confirm this lie. This research proves that Armenians betrayed the Ottoman state during the First World War and also committed Turkish genocides.

Keywords: First World War, Ottoman Empire, Russia, Armenian military units, Armenian legion, Armenian regiments.

REFERENCES

- 1.Musayev, I.M. (1996). *Political situation and policy of foreign countries in Nakhchivan and Zangezur regions of Azerbaijan*. Baku, Baku University publishing house. (in Azerbaijani)
- 2.Alexandra, Tolstoy. (2001). *Daughter*. Moscow: ed. Vagrius. (in Russian)
- 3.Harutyunyan, A. O. (1971). *Caucasian front. 1914-1917*. Yerevan: Hayastan. (in Russian)
- 4.Bagramyan, I. Kh. (1979). *My memories*. Yerevan: Hayastan. (in Russian)
- 5.Basilaya, Sh.I. (1968). *Transcaucasia during the First World War*. Sukhumi: Alashara. (in Russian)
- 6.Boryan, D. A. (1928). *Armenia, international diplomacy and the USSR. (In 2 volumes)*. (1st vol.) M.-L., Giz. (in Russian)
- 7.Eliseev, F. I. (2001). *Cossacks on the Caucasian front. 1914-1917. Notes of the colonel of the Kuban Cossack army in thirteen brochures-notebooks*. M.: Military publishing house. (in Russian)

8. Korsun, N. G. (1940). *Alashker and Hamadan operations on the Caucasian front of the World War in 1915*. M.: Military publishing house. (in Russian)
9. Korsun, N. G. (2004). *Caucasian front of the First World War*. M., ed. Transitbook. (in Russian)
10. Malevil de Georges. (1990). *Armenian tragedy of 1915*. Baku, ed. Elm. (in Russian)
11. Perincek Mehmet, (2011). *The Armenian Question in 1 2 0 Documents from the Russian State Archives*. Moscow: Book Laboratory. (in Russian)
12. Verdiyeva, H.Y. “*“Armenian question” during the First World War: a historical review*”, 03/09/2016. (in Azerbaijani)
<http://ethnoglobus.az/az/index.php/x-b-rl-r/item/562-birinci-d>
13. Harutyunyan, K. A. (2014). *Karapetyan M. Participation of Armenians in the First World War (1914-1918)*. E., Gitutyun Publishing House
[http://raber.asj-oa.am/6375/1/2014-3\(354\).pdf](http://raber.asj-oa.am/6375/1/2014-3(354).pdf) (in Russian)
14. “*Lieutenant General Movses Silikyan (To the 150th anniversary of his birth)*”
[http://raber.asj-oa.am/6107/1/2012-4_\(291\).pdf](http://raber.asj-oa.am/6107/1/2012-4_(291).pdf). (in Russian)
15. Zakarian, A. “*Poet-General Alexander Kulebyakin and Armenia*”
[http://hpj.asj-oa.am/4291/1/2001-2\(99\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/4291/1/2001-2(99).pdf) (in Russian)
16. Marutyan, A. “*On the issue of iconographic perception of the memory of the First World War in Armenian reality*”
[http://hpj.asj-oa.am/5828/1/2013-1\(3\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/5828/1/2013-1(3).pdf) (in Russian)
17. Sargsyan, S. “*Armenian volunteer movement and its coverage in the periodical “Armenia”*”.
http://geopolitika.am/dir/wp-content/blogs.dir/1/files/2015_3_4_38_43.pdf
(in Russian)